

DE STRUBBEN/KNIPHORSTBOS BIJ ANLOO ARCHEOLOGISCH BEKEKEN

Sake W. Jager

Het militaire oefenterrein Anloo, dat momenteel door het Ministerie van Defensie wordt gebruikt voor allerlei kleinschalige oefeningen, werd bij regeringsbesluit van 10 juli 1985 aangewezen als Eenheids Oefen Terrein (EOT). Voor het terrein De Strubben/Kniphorstbos, waarin het oefenterrein ligt, heeft deze beslissing nogal ingrijpende consequenties. Om aan de operationele eisen van een EOT te voldoen moet het terrein bruikbaar gemaakt worden voor het oefenen met een gemechaniseerd peloton van vier à vijf rupsvoertuigen. Dit betekent o.a. de aanleg van een rondweg als ontsluiting van het gebied en het creëren van een banenstelsel en een 'free for all' terrein voor vrije manoeuvres. Door de staatssecretaris van Defensie J. van Houwelingen is echter nadrukkelijk gesteld dat alle cultuurhistorische waarden van het oefenterrein zullen worden beschermd. Derhalve werd de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) betrokken bij het inrichtingsplan. Een archeologische inventarisatie van het gebied werd in dit verband in 1986 voorafgaand aan de verdere realisering van de plannen uitgevoerd. De kosten van het onderzoek werden gedragen door de Ministeries van Defensie en WVC.

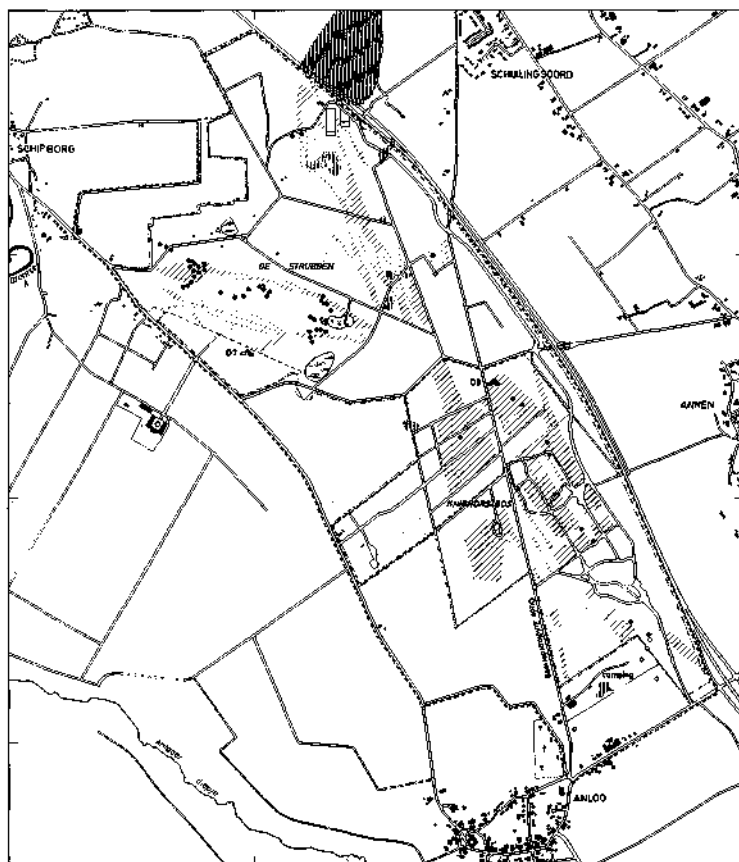

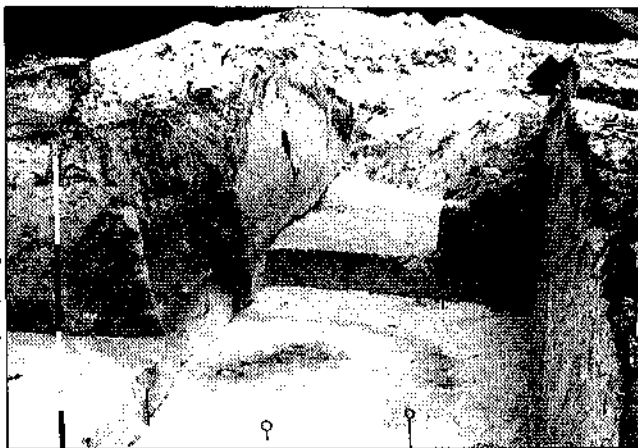
Fig 1 Een overzicht van de binnen het onderzoeksgebied gekarteerde grafmonumenten en historisch-geografische wegrelieken. De zones met wegsporen worden, naast het feit dat deze zich plaatselijk niet aftekenen in het terrein, onderbroken door zandverstuivingen en ontgunningen. In percelen met een dichte jonge aanplant zijn de haarsporen niet in kaart gebracht.

- steentje
- steegje
- - - - - grens onderzoeksgebied
- - - - - grens militaire oefenterrein
- - - - - grens opgraving Staatsbosbeheer
- huize
- o grafheuvel, aanwring
- o grafheuvel, verduwen
- ▨ zone met wegsporen

Het terrein ligt in de gemeenten Anloo en Zuidlaren, min of meer ingeklemd tussen de dorpen Anloo, Annen, Schipborg, Schuilingsoord en de zuidelijke uitbreiding van Zuidlaren. De begrenzing langs de oostzijde wordt gevormd door rijksweg 34, die van Emmen naar Groningen loopt. Het terrein, dat in 1938 reeds voor een groot deel door Defensie werd aangekocht, beslaat 238 ha, waarvan 45 ha van Staatsbosbeheer wordt gehuurd.

Het gebied maakt deel uit van het betrekkelijk vlakke, hooggelegen plateau van de Hondsrug, dat geleidelijk in noordelijke richting afhelt. Aan de westzijde wordt de Hondsrug hier begrensd door het dal van de Drentse A en het Anloöer diepje — een zijtak van de Drentse A —, aan de oostzijde door het Hunzedal. Op een aantal plaatsen op het oefenterrein reikt de keileem in de ondergrond tot even onder het maaiveld. Dekzandafzettingen, die plaatselijk zijn aangeast door verstuiving, bepalen verder het reliëf. Voorts ligt op het oefenterrein een drietal venntjes, dat een belangrijke rol vervuld heeft in de prehistorische bewoning van het gebied.

Landschappelijk gezien biedt het oefenterrein een afwisselend patroon van uiteenlopende milieutypen. Naast naald-, gemengde en loofbossen komen open terreingedeelten voor. Rond 1860 werd door de welgestelde familie Kniphorst reeds een deel van het terrein, dat toen in haar bezit was, beplant met grove den om de nog actieve stuifzanden in te perken. Ook Defensie heeft bijgedragen aan de bebossing van het gebied. Met name de oude landbouwgronden werden beplant met naaldbossen. Van de loofbostypen nemen de strubben een bijzondere plaats in. Daar waar de jonge telgen van het eikenstruweel werden aangevreten door de op de heide loslopende schapen ontstonden de grillig-gevormde bundels van kromme en knoestige stammetjes. Aan de heidezijde vormden de bomen losstaande groepjes, meer naar de es verdichtte het bos zich en vormden de strubben een gesloten bosrand. Dit gedeelte werd gebruikt voor het kappen van het geriefhout. De geleidelijke overgang van open terrein naar strubben en eikehakhout is in Drente nergens zo fraai bewaard gebleven als hier op het oefenterrein. De strubbengordel strekt zich uit aan de westelijke en noordelijke zijde van het terrein. Van de open terreingedeelten is het gebied in de N.O.-hoek het grootst. Hier kan men het landschap nog in zijn meest oorspronkelijke staat aanschouwen. Evenals op andere open stukken wordt de heide in deze zone

Fig 2 Het blootgelegde enkelgraf van een in 1952 onderzochte grafheuvel. Op de bodem van de grafkuil, die omgeven is door een greppeltje, is een aftekening van de dode zichtbaar in de vorm van een donkere verkleuring (o.a. de schedel). De grafrijft bestond uit een groenstenen bijl.

evenwel steeds meer door buntgras verdrongen.

Doel van het onderzoek

In 1969 is op verzoek van de ROB door het Biologisch Archaeologisch Instituut (BAI) van de Rijksuniversiteit Groningen in de gemeente Anloo reeds een globale inventarisatie uitgevoerd ten behoeve van het samenstellen van een ontwerprijt van onroerende archeologische monumenten. Het merendeel van de op het oefenterrein aanwezige grafheuvels is toen vastgelegd. Dit heeft ertoe geleid dat deze grafheuvels en enkele terreingedeelten waar groepen grafheuvels liggen, naast de twee hunebedden die het oefenterrein rijk is, een beschermde status hebben gekregen en sindsdien onder de bepalingen van de Monumentenwet vallen. Een aantal grafheuvels is daarna met medewerking van Defensie gemarkeerd met rood-witte palen. Op deze beschermde monumenten en terreinen rusten strikties ten aanzien van het militaire gebruik. Afgezien van deze inventarisatie van de zichtbare archeologische monumenten was er op het terrein geen systematisch onderzoek uitgevoerd. Het onderzoek had dan ook tot doel meer inzicht te verkrijgen in het archeologisch bodemarchief en het bepalen — voor zover mogelijk — van de aard, kwaliteit en omvang van de verschillende vindplaatsen. Daarnaast diende het onderzoek om alle zichtbare cultuurhistorische objecten en structuren in het terrein, zoals grafheuvels, akkercomplexen en karresporen te karteren.

Met het oog op gewenste of noodzakelijke uitbreidingen van het oefenterrein en vanwege de samenhang van de archeologische sporen werd het onderzoeksgebied uitgebreid tot het onmiddellijk aangrenzende gebied aan de noord-, west- en zuidzijde.

Sporen uit de prehistorie

Hoewel niet aangetroffen op het oefenterrein zelf zijn vindplaatsen bekend van aangrenzende percelen die wijzen op bewoning in het Jong-Paleolithicum (ca. 10.000 v. Chr.). Het gaat hier om de vuurstenen werktuigen van nomaden, die destijds in een toendraachtig landschap rondzwierven en uitsluitend leefden van de jacht op het rendier. Op deze naburige percelen zijn ook enkele vindplaatsen vastgelegd uit het Mesolithicum (ca. 8000-4400 v. Chr.). Het klimaat was inmiddels minder geworden en het toendraachtige landschap had geleidelijk plaats gemaakt voor uitgestrekte bossen. Jacht, visvangst en het verzamelen van wilde vruchten vormden in die tijd de voornaamste middelen van bestaan.

De oudste zichtbare cultuurhistorische sporen op het oefenterrein stammen uit het Neolithicum (ca. 4400-1700 v. Chr.). Het betreft hier hunebed D7 bij Schipborg en D8 in het Kniphorstbos bij Anloo. Oorspronkelijk lagen dergelijke kollektieve grafkamers, waarin de doden met hun grafrijten werden bijgezet, ingebed in een aarden heuvel. De bouwers van deze grafmonumenten waren boeren, die in kleine gemeenschappen een min of meer sedentair leven leidden. De we-

Fig 3 Dezezelve grafheuvel als fig 2 na restauratie en afgebakend met rood-witte palen. Op de achtergrond tekent zich nog flauw een deels geëgaliseerde grafheuvel af.

tenschappelijke benaming van de hunebedbouwers luidt Trichterbekercultuur (TRB; ca. 2700-2100 v. Chr.). Op een aantal plaatsen in het terrein zijn tevens nederzettingssporen aangetroffen.

De oudste grafheuvels kunnen worden toegeschreven aan de Enkelgrafcultuur (ca. 2400-1950 v. Chr.). De doden van deze cultuur werden alleen en veelal met grafputten als een bijl, een beker en een hamerbijl begraven in een eenvoudige kuil, die al dan niet werd afgedekt met een heuvel. Een tweestal graven van de Enkelgrafcultuur werd in 1952 op het oefenterrein blootgelegd (fig 2 en 3). Een derde grafheuvel werd in 1954 door militairen afgegraven (fig 4). Ook van deze cultuur zijn verschillende bewoningssporen aangetroffen op het oefenterrein.

Bij de opgravingen van 1952 zijn tevens enkele graven blootgelegd uit de Vroege Bronstijd en de Midden Bronstijd (resp. ca. 1700-1500 en ca. 1500-1000 v. Chr.). Naast vondsten uit de Vroege Bronstijd is een intensief bewoond nederzettingsterrein getraceerd uit de Midden Bronstijd en de Late Bronstijd (ca. 1000-700 v. Chr.) aan de noordzijde van het terrein. Het bijbehorende grafveld van de laatstgenoemde periode ligt in de strubben nabij de handgranatenbaan. Dit zgn. urnenveld — een cluster van begravingen, waarbij de verbrande resten van de dode, al dan niet gedeponeerd in een urn, veelal werden begraven onder een heuveltje — blijkt aanzienlijk groter te zijn dan tot op heden werd aangenomen. Sterke aanwijzingen voor een tweede urnenveld vinden we in de Z.O.-hoek van het oefenterrein bij de camping.

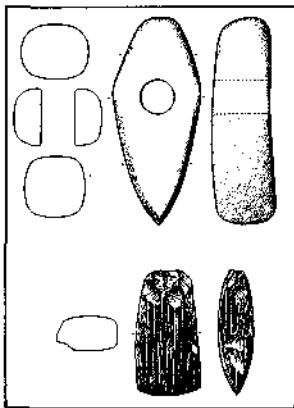

Fig 4 Een stenen hamerbijl en een vuurstenen bijltje — de grafputten van een enkelgraf — te voorschijn gekomen bij het afgraven van een grafheuvel.

Ook uit de IJzertijd (ca. 700-0 v. Chr.) is een aantal grafheuvels bekend. In eerste instantie zet de urnenveldtraditie zich zonder grote veranderingen voort. Pas rond 500 v. Chr. wijzigt zich het grafgebruik. Brandstapelresten en crematie worden niet meer gescheiden, maar als geheel afgedekt door een heuvel. Deze zgn. brandheuvels liggen met name in de N.W.-hoek van het terrein. Op twee plaatsen in de strubben werden hier bovendien nederzettingsterreinen uit deze tijd getraceerd, deels samenvallend met oudere bewoningperiodes. Eén van deze terreinen moet intensief bewoond zijn geweest getuige de vele vondsten, die te voorschijn kwamen bij het graven van een aantal proefputjes.

Hoewel natuurlijk ook volop akkerbouw zal zijn bedreven in het gebied, is het erg moeilijk hier nog sporen van vast te leggen. Alleen onder een grafheuvel die opgeworpen is op oud-akkerland of onder stuifzand kunnen nog wel eens ploegsporen worden aangetroffen. In de IJzertijd als men akkertjes aanlegt, die omgeven worden door walletjes, wordt dit gemakkelijker. Deze walletjes kunnen zich nog aftekenen in het landschap, zoals het geval is op het Noordse Veld bij Zeijen, en indien geëgaliseerd, kan vanuit de lucht een dergelijk patroon van walletjes nog wel herkend worden. Zo'n zgn. celtic field, waarbinnen men ook woonde, ligt direkt ten zuiden van het oefenterrein. In de N.W.-hoek van het oefenterrein zouden we op grond van de gelokaliseerde woonplaatsen zichtbare sporen in het terrein mogen verwachten van een celtic field. Ondanks intensief speurwerk leverde dit geen aanwijzingen.

Hoewel in het celtic field aan de zuidzijde van het oefenterrein nog enkele aardewerkscherven zijn gevonden, die uit het begin van de jaartelling dateren, lijkt het erop dat in de Romeinse tijd (0-400 na Chr.) de nederzettingen zich geleidelijk verplaatsten in de richting van de dorpen Schipborg en Anloo. Bij het onderzoek van de kerk in Anloo in 1942 kwamen vondsten te voorschijn uit de Romeinse tijd. In het dorp Schipborg kwamen op twee plaatsen nederzettingssporen aan het licht uit de Karolingische tijd (700-1000 na Chr.).

Intensieve bewoning

Resumerend kan gesteld worden dat het oefenterrein vooral vanaf de TRB-cultuur een intensieve bewoning laat zien. Hiervan getuigen niet alleen de verschillende nederzettingsterreinen, maar ook het grote aantal grafmonumenten. Het moge duidelijk zijn dat het geschetste beeld niet volledig is. Onder het maaiveld en met name in de nabijheid van de venettes en andere natuurlijke laagten, die vroeger als waterbron dienden, kunnen we nog nederzettingssporen verwachten. Bovendien moeten we ons afvragen in hoeverre het beeld van begravingen compleet is. Vlakgraven, d.w.z. graven zonder afdekkende heuvel, zijn niet zichtbaar in het terrein en worden dus alleen bij toeval blootgelegd.

Een extra dimensie vormt de ligging van een groot aantal grafmonumenten op het terrein. Tussen Eext en Anloo en doorlopend tot hunebed D8 vormen de grafheuvels een min of meer gesloten snoer van begravingen. Een dergelijk lintvormig patroon hangt samen met een oude weg en aan de hand van deze grafmonumenten is het dus mogelijk een prehistorische route te rekonstrueren. Waarschijnlijk splitste de route zich ter hoogte van hunebed D8, waarbij een aftakking in de richting van Schuilingsoord voerde en één richting Schipborg langs de westflank van de Hondsrug. Het lijnvormige patroon in de richting Schipborg wordt verdoezeld door enkele clusters grafheuvels, die grotendeels uit de IJzertijd dateren. Deze route, die deel uitmaakt van een doorgaande N.Z.-verbinding over de Hondsrug, moet al in gebruik zijn geweest zo'n 2500 v. Chr. Slechts op één plaats elders in ons land nl. bij Epe op de Veluwe is een dergelijk fraai lineair verband vastgesteld tussen grafmonumenten. Omtrent de reden waarom mensen in de prehistorie langs een weg werden begraven, tasten we in het duister. Waarschijnlijk moeten we de motieven zoeken in de religieuze sfeer.

Fig 5 Een terreingsdeltte waar de karresporen zich fraai aftekenen als een golvend patroon van parallelle dalen en ruggen.

Fig 6 Deze wijgsloten weggend slingeri zich door de groep grafheuvels aan de N.W.-zijde van het oefenterrein.

Sporen uit historische tijden

Allereerst verdienen de bundels karresporen, die op een aantal plaatsen het landschapsbeeld bepalen, enige aandacht (fig 5). Ze zijn de stille getuigen van een levendig verkeer, dat hier eens over de heide trok. Bundels karresporen konden ontstaan daar waar de ondergrond minder resistent was en de mogelijkheid bestond tot uitwijken. Was een spoor kapot gereden dan kon de reiziger een nieuw spoor ermaats maken. Op het oefenterrein manifesteren karresporen zich in allerlei vormen variërend van diep uitgesleten weggeulen tot een licht golvend patroon van wielsporen. Op een aantal plaatsen in het terrein heeft het kapotrijden van het vegetatiedek in meer of mindere mate verstuiwing tot gevolg gehad. Depressies, vennetjes ed. werden gemedend.

Het overgrote deel van de karresporen vormt de neerslag van de oostelijke interregionale verbinding Coevorden-Groningen en dateert uit de Middeleeuwen en later. Het feit dat deze karresporen een duidelijke samenhang vertonen met de veel oudere grafheuvels, d.w.z. de prehistorische route, wijst op continuïteit van het wegenpatroon (fig 6). Hierin treedt eerst enige verandering op als de voorganger van het huidige dorp Anloo zich verplaatst en de essen worden aangelegd. Het verkeer wordt pas gekanaliseerd als het land meer in cultuur wordt gebracht. De Oude Zuidlaarderweg, die het oefenterrein doorsnijdt, kan als zodanig worden opgevat.

In de Middeleeuwen werd niet zelden een galg opgericht op een grafheuvel, die langs

een doorgaande route lag. De gehangenen dienden zo als een afschrikwekkend voorbeeld voor het langstreckende verkeer. Dergelijke grafheuvels dragen vaak de naam Galgenberg. Ook op het oefenterrein ligt een grafheuvel, die reeds in 1690 als zodanig wordt genoemd. Het is aannemelijk dat op deze grafheuvel, die ten noordwesten van D8 ligt, eveneens een galg heeft gestaan.

Op het militaire terrein herinnert een klein aantal relikten ons nog aan de marke-indeling. Het gaat hier om de restanten van walletjes, die de grensscheiding vormden tussen de verschillende marken. Deze walletjes zijn op enkele plaatsen in het terrein nog aanwezig. De Galgenberg fungeerde ooit als driemarkenpunt van de marken Anloo, Schipborg en Zuidlaren. Deze grafheuvel is nog getooid met een markesteen, die evenwel geen merkteken draagt. Op een andere grafheuvel in de N.O.-hoek van het terrein kwamen de marken Anloo, Annen en Zuidlaren samen. Deze grafheuvel is echter geëgaliseerd. Tot slot kunnen in dit verband nog de walletjes genoemd worden, die door de fam. Kniphorst werden aangelegd als perceelscheiding.

Konklusie

Gebleken is dat het onderzoek niet alleen aan de verwachtingen heeft beantwoord, maar deze zelfs in niet geringe mate heeft overtroffen. Zo kon aan de 41 reeds bekende grafheuvels nog een 16-tal niet-geregistreerde, veelal kleine lage heuvels worden toegevoegd. Bovendien werden nog twee verdwenen grafheuvels gelokaliseerd. Daarnaast

werd een aantal nederzettingsterreinen getraceerd, waarvan sommige intensief bewoond moeten zijn geweest. Ook de omvang van de historisch-geografische wegrelikten bleek voor velen een verrassing.

Het zal dan ook duidelijk zijn dat, op grond van deze grote concentratie aan zichtbare en niet-zichtbare archeologische en historische sporen, de cultuurhistorische waarde van het oefenterrein belangwekkend is. Dit heeft ertoe geleid dat, naast de reeds beschermde gebieden, terreingedeelten, die dezelfde status verdienen, zijn aangeduid als te beschermen. Andere terreindelen zijn gekwalificeerd als meldingsgebied, hetgeen betekent dat in principe behoud wordt nagestreefd. Mocht dit ivm geplande inrichtingswerkzaamheden niet realiseerbaar zijn dan is nader onderzoek noodzakelijk. Daarnaast zijn nog enkele attentiegebieden onderscheiden. Voor deze gebieden gelden geen restricties behalve het verschaffen van mogelijkheden tot het doen van oudheidkundige waarnemingen tijdens de inrichtingswerkzaamheden.

De resultaten van deze inventarisatie werden vastgelegd in een rapport, dat november vorig jaar werd overhandigd aan het Ministerie van Defensie. Inmiddels is het rapport voor een aantal politici aanleiding geweest de toekomst van het terrein opnieuw ter discussie te stellen. ●

Literatuur

Jager, S. W. (in druk). Anloo — De Strubben, Kniphorstbos — een archeologische kartering, inventarisatie en waardering. Nederlandse Archeologische Rapporten. ROB Amersfoort.